

Wiesław Szot

Układy, porozumienia i reżimy w kształtowaniu światowego procesu rozbrojenia dla potrzeb bezpieczeństwa międzynarodowego

Nieustająco zmieniające się oblicze współczesnego świata wymusza potrzebę tworzenia coraz bardziej elastyczniejszych struktur zapewniających właściwe, zgodne z potrzebą czasu zachowania państw. Zachowania te odnoszą się głównie do poszukiwania rozwiązań wspólnych problemów, procesów czy zjawisk wymagających radykalnych działań w środowisku międzynarodowym.

Współczesny świat stwarza wiele sytuacji, w których państwa jako instytucje wykorzystują swoje siły militarne do realizacji pewnych celów i dążeń. Użycie siły militarnej, a w konsekwencji wojna jest aktem przemocy.

Słowo *przemoc* (grec. *Bia*; łac. *violentia*) według R. Scrutona jest: „...użyciem siły prowadzącym do uszkodzeń fizycznych tego, przeciwko czemu zostało skierowane. Uderzenie innego człowieka jest aktem przemocy, wyprowadzenie go wbrew jego woli z pokoju bez spowodowania uszczerbku na ciele jest aktem siły...”¹. Dominującym czynnikiem w takim ujęciu przemocy jest akt siły skierowany przez jednego człowieka w stosunku do drugiego, w celu przymuszenia go do działania wbrew jego woli. Przemoc dokonuje się, więc w środowisku zewnętrznym otaczającym człowieka. Może jednak ujawnić się również w wewnętrznym otoczeniu jednostki na gruncie psychologicznych mechanizmów, które stymulują jego namiętnością i świadomością (*podświadomością*).

Przemoc doprowadza do agresji. Mówiąc więc ogólnie, należy stwierdzić, że w obszarze zainteresowania *przemocy* pojawia się zawsze coś, co dokonuje się w świecie zewnętrznym w stosunku do człowieka, a zarazem staje się pytaniem o przyczyny, psy-

¹ E. Levinas, *Całość i nieskończoność*, Warszawa 1998, s. 282.

chologiczne mechanizmy, za których sprawą nasze własne namiętności i pragnienia biorą nad nami górę.

Agresja ma na celu wyrządzenie komuś lub czemuś szkody, straty, bólu fizycznego lub cierpienia moralnego. Przejawia się ona w formie czynności fizycznych, werbalnych, symbolicznych, kierowanych złością, chęcią szkodenia innym, dążeniem do sprawienia przykrości i cierpienia². Odzwierciedleniem agresji są zwykle zachowania napastliwe lub destrukcyjne o charakterze bezpośrednim lub pośrednim.

Gdyby termin *przemoc* odnosiłby się tylko i wyłącznie do osób fizycznych – to takie ujęcie może spowodować pewne problemy terminologiczne. Często słowo *przemoc* wykorzystuje się dla określenia relacji, jakie istnieją między obywatelem a państwem.

Jak stwierdza G. F. Hegel: „...państwo jest boską ideą istniejącą na ziemi...”³.

Dla zwolenników marksizmu państwo zawsze było dla jednostki instrumentem panowania klasowego i, jak wyraził to W. Lenin, „machiną do utrzymania panowania jednej klasy nad drugą”⁴. Takie ujęcie *przemocy* w aspekcie relacji państwa i jednostki nie odnosi się konieczności do siły fizycznej, aby wymusić na niej odpowiednie zachowanie czy też działanie. *Przemoc* może być również rozpatrywana jako forma władzy pozbawionej autorytetu⁵.

Gdybyśmy za *przemoc* uznali już samo prawdopodobieństwo, że w relacji między jednostkami, jedna z nich przeprowadzi swoją wolę, nawet mimo wyrażonego na zewnątrz oporu drugiej, a zatem ją przemoże, okaże się wówczas, że tak określone pojęcie pokrywać się będzie niemal dokładnie z definicją *władzy*⁶.

Analizując w sposób uproszczony termin *władza*, stwierdzić należy, że oscyluje on w obszarze zdolności narzucenia swojej woli, sprawiania, aby drugi uczynił to, czego w innym przypadku by nie zrobił, czy też zdolności do wpływania na sposób zachowania innej osoby tak, aby wynikiem tego zachowania spowodować pewne zmiany w rzeczywistości⁷. Istotą władzy jest więc zdolność wpływania w jakiś sposób na zachowanie innych, na zdolności wymuszania zgodnego ze swoimi intencjami zachowania innych osób. Władza, moc, siła, autorytet, przemoc, to jedynie słowa wskazujące środki panowania człowieka nad człowiekiem. Utrzymuje się, że są synonimami, bo spełniają tę samą funkcję. H. Arendt⁸ powiedziała.

„Władza kojarzy się zwykle z państwem, które ją posiada w relacji ze swoimi obywatelami”. Jak stwierdza M. Weber: „...państwo, to oparty na środkach prawomocnej przemocy stosunek panowania ludzi nad ludźmi...”⁹. W tym układzie *przemoc* jest wykorzystywana tu jako użycie siły fizycznej, umocowanej w realiach prawa państwowego.

Państwo (państwa) są, bowiem podmiotami prawa międzynarodowego i najważniejszymi uczestnikami stosunków międzynarodowych. Powodami takiego stanu rzeczy jest to, że¹⁰:

² J. Danilewska, *Agresja u dzieci – szkoła porozumienia*, Warszawa 2002, s. 8.

³ M. Pietraś, *Międzynarodowe stosunki polityczne*, Lublin 2006, s. 66.

⁴ *Ibidem*.

⁵ Zob.: P. Sztompka, *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Kraków 2003, s. 374.

⁶ P. Mazurkiewicz, *Przemoc w polityce*, Wrocław 2006, s. 25.

⁷ Zob.: T. Ball, *Władza*, [w:] *Przewodnik po współczesnej filozofii politycznej*, red. R. E. Goodin, Warszawa 1998, s. 700.

⁸ H. Arendt, *O przemocy. Nieposłuszeństwo obywatelskie*, Warszawa 1998, s. 55.

⁹ M. Weber, *Polityka jako zawód i powołanie*, Kraków 1998, s. 57.

¹⁰ J. Kukulka, *Międzynarodowe stosunki polityczne*, Warszawa 1982, s. 93-95.

– państwa są najwyższymi zorganizowanymi grupami społecznymi, obejmującymi i kontrolującymi narody i klasy, a jednocześnie są elementarnymi jednostkami środowiska międzynarodowego;

– przynależność państwowa ma charakter powszechnie obowiązujący w stosunku do jednostki i grup społecznych;

– państwa są najbardziej wpływowymi i dynamicznymi uczestnikami międzynarodowymi.

Instrumentalny charakter przemocy, a więc zamiar osiągnięcia czegoś za sprawą jej użycia, wymuszenia czegoś na ofierze, ma zasadnicze znaczenie dla opisu tego zjawiska, czyli *przemocy*. Celem właściwym w tym układzie, zatem nie jest, jak w przypadku zwykłego użycia siły, naruszenie zdrowia fizycznego czy psychicznego ofiary, ale narzucenie jej swojej woli i przymuszenie do określonego działania. W tej sytuacji priorytetową rolę w relacjach między państwami odgrywają reżimy międzynarodowe¹¹.

Obszarami ich zainteresowania oraz polem działania są dziedziny stosunków międzynarodowych takich jak: gospodarka, telekomunikacja i odnoszą się m.in. do kontroli zbrojeń, ochrony środowiska, praw człowieka.

Zgodnie z poglądami S. Krasnera reżimy to: zasady (*principles*), normy (*norms*), reguły (*rules*) i procedury decyzyjne (*decision-making procedures*)¹². W ich ramach tworzone są szczegółowe mechanizmy i procedury mające za zadanie zapobiec przedostawaniu się technologii, które mogą być wykorzystywane do produkcji broni masowego rażenia.

– zasady (*principles*) – określają rzeczywistość oraz wyznaczają jak ma wyglądać rzeczywistość w przyszłości, w wyniku funkcjonowania reżimów. Odnoszą się głównie do celów, do których państwa powinny dążyć,

– normy (*norms*) – stanowią zasadniczy fundament dla funkcjonujących reżimów międzynarodowych. Są standardami zachowań definiowanych w postaci praw i obowiązków. Wyznaczają ogólne kierunki postępowania dla państw-stron reżimów,

– reguły (*rules*) – w dużym stopniu związane są z normami. Określają w sposób bardziej już precyzyjny prawa i obowiązki państw wynikające z reżimów międzynarodowych,

– procedury decyzyjne (*decision-making procedures*) – określają zwykle techniczne reguły zawarte w reżimie.

Reżim jest strukturą wyspecjalizowaną, a od precyzyjności jego norm, reguł i funkcjonowania procedur weryfikacji, zależy skuteczność stworzonego mechanizmu kooperacji państw.

Istotą funkcjonowania reżimów międzynarodowych jest, więc dążenie do zmian uwarunkowań sytuacyjnych, w których państwa oddziałują na siebie, tworząc zachęty do szczerzej współpracy i sprawianie, by była ona bardziej prawdopodobna. Szczególnym obszarem tej współpracy o charakterze międzynarodowym jest problematyka bezpieczeństwa w kontekście rozwoju współczesnej cywilizacji, opartej na standardach demokracji. Istotną rzeczą w obszarze bezpieczeństwa jest również zapewnienie szacunku człowieka do samego siebie, jak i do innych.

¹¹ Są jedną z form instytucji międzynarodowych, będąc połączeniem z reguł norm prawa międzynarodowego oraz stałych organów w postaci komisji, komitetów czy nawet organizacji międzynarodowych, które zajmują się weryfikacją wykonywania uzgodnionych norm.

¹² <http://www.annales.umcs.lublin.pl/K/2005/05.pdf>.

Jak stwierdza P. Brud: „...nie może podlegać zatem kwestionowaniu teza, iż demokracja i pokój stanowią wartości niezbywalne, a zatem nierozzerwalnie związane z normami moralnymi...”¹³.

Zdaniem M. Pietraś¹⁴ reżimy:

- wytwarzają działania kooperacyjne w bardzo wąskich obszarach stosunków międzynarodowych i dlatego też, są jedynie częścią stosunków międzynarodowych i nie organizują ich, a jedynie stanowią ich element;

- nie mogą być utożsamiane z umowami międzynarodowymi, chociaż mają charakter prawnomiędzynarodowy, nie muszą mieć postaci oficjalnej i formalnej porozumień, a ich istotą jest zgoda państw na określony rodzaj zachowań w stosunkach międzynarodowych;

- nie można ich utożsamiać z organizacjami międzynarodowymi, gdyż nie odgrywają one istotnej roli w możliwości reagowania na zmiany zachodzące w środowisku międzynarodowym, nie posiadają osobowości prawnej ani rozbudowanej struktury;

- posiadają specyficzne procedury weryfikacji przyjętych regulacji w postaci: okresowych sprawozdań państw-stron z realizacji reżimu, konferencje przeglądowe stron oraz grupy robocze i komisje, których zadaniem jest sprawowanie nadzoru nad przyjętymi regulacjami.

Czy można mówić o normach moralnych w tym kontekście w warunkach wojny czy konfliktu?

Czy wyjście zbrojeń jest w tym układzie moralny?

To oczywiście pytania, na które już wielu badaczy współczesnych stosunków międzynarodowych pragnęło odpowiedzieć. Cóż z tego, że nawet uda się udzielić właściwą odpowiedź, jeżeli i tak życie rządzić się będzie prawami wcale niezgodnymi z tymi, jakie uważamy za słuszne. W tej sytuacji ludzkość staje wobec poważnego wyzwania, które wynika z jednej strony z trudności pogodzenia się z tym, aby w globalnym świecie, w którym państwo traci coraz więcej ze swoich suwerennych kompetencji, jedyną jego absolutną kompetencją pozostało prawo do zniewalania swoich obywateli. Z drugiej zaś strony trudno pogodzić się z sytuacją, w której jedno państwo miałoby stać ponad prawem i dyktować reszcie świata swoje nienegocjowalne warunki pokoju. Zwłaszcza, że państwo to prowadzi dzisiaj swoją politykę zgodnie z ryzykowną zasadą, która praktykowana niegdyś w Europie, doprowadziła do dwóch wojen światowych¹⁵.

Wojna więc jako zjawisko społeczne w aspekcie socjologicznym wiąże się z realizacją przez klasy panujące swoich interesów przy użyciu siły zbrojnej w imieniu państwa lub organizacji tworzącej państwo. Żądania stawiane przy wypowiedzaniu i rozpoczynaniu wojen nie musiały się pokrywać z ich celami rzeczywistymi. Jak stwierdza T. Leško: „...nigdy jednak wojna nie była celem samym w sobie, lecz była ona zawsze środkiem wymuszania ustępstw...”¹⁶.

¹³ Zob.: G. Ciechanowski, J. Sielski, *Konflikty współczesnego świata*, Toruń 2006, s. 13.

¹⁴ M. Pietraś, *Koncepcje i realia reżimów międzynarodowych*, „Stosunki Międzynarodowe” 2002, nr 1-2, s. 89.

¹⁵ P. Mazurkiewicz, *op. cit.*, s. 169.

¹⁶ T. Leško, *Międzynarodowe prawo konfliktów zbrojnych*, Warszawa 1984, s. 24.

Nielegalność agresji znalazło swoje odzwierciedlenie w traktacie przeciwwojennym z 27 sierpnia 1928 roku, zwanym powszechnie *Paktem Brianda-Kellogga*¹⁷. Znaczenie historyczne tego traktatu polega na tym, że: „...w umowie wielostronnej ustanowiona została podstawowa norma międzynarodowego prawa przeciwwojennego – zakaz wojny agresywnej...” a ponadto określono, iż: „...samoobrona przed agresją jest aktem i wojną legalnie dozwoloną, (...) zbiorowa akcja zbrojna przeciwko aktowi agresji jest legalną samoobroną, (...) samoobrona może być prowadzona zarówno przez regularne siły zbrojne, jak i przez oddziały nieregularne, (...) przystąpienie do wojny po stronie państwa napadniętego, a przeciwko agresorowi, jest legalne...”¹⁸. Powyższy traktat samoistnie nie zapobiegał wojnie agresywnej, ale ustalał kryterium jej zakazu.

Funkcjonujący kiedyś były układ dwubiegowości w relacjach międzynarodowych odegrał istotną rolę przy kształtowaniu i intensywności działań w obszarze rozbrojeniowym. Istniejące w tym czasie relacje między ZSRR a USA oraz między NATO a Układem Warszawskim, ukształtowały tzw. równowagę strachu, opartą głównie na zrównoważonym potencjale nuklearnym i określonych środkach jego przenoszenia. Dodatkowo zasadne jest również stwierdzenie, że: „...każda ze stron była wystarczająco silna, aby nie dopuścić do przewagi i zwycięstwa drugiej. Równocześnie jednak przyczyniło się to do ogromnego wyścigu zbrojeń, który wynikał z obaw przed uzyskaniem przewagi przez jedną ze stron...”¹⁹.

Działania w obszarze procesu rozbrojenia należy rozpatrywać w zakresie przedmiotowym. O charakterze tego zakresu świadczy fakt, iż dotyczy on prawie wszystkich komponentów składających się na współczesne zbrojenie, od broni masowego rażenia, a szczególnie nuklearnej do zbrojeń konwencjonalnych włącznie²⁰.

Rozbrojenie należy niewątpliwie do najstarszych i najbardziej istotnych problemów, przed którymi od zarania dziejów stanęła ludzkość. Jest to także najbardziej złożony i do chwili obecnej nierozwiązany problem. Charakterystyczne jest to, że ranga rozbrojenia stale wzrasta, stając się niejako imperatywem naszych czasów, a efektywne rozbrojenie i zakaz zbrojeń ciągle pozostaje w sferze postulatycznej.

Kontrola zbrojeń i rozbrojenia odgrywa istotną rolę w budowie poprawnych relacji, wzajemnego zaufania i stabilizacji w stosunkach międzypaństwowych. Dotyczy ona szeregu zagadnień związanych z traktatami, konwencjami i porozumieniami. Do momentu istnienia w systemie międzynarodowego bezpieczeństwa, bipolarnego układu sił rzeczą jasną, niemającą potrzeby wyjaśniania była konieczność utrzymania równowagi sił czy parytetu, co pozwalało stosunkowo łatwo określić, jaki ma być ostateczny strategiczno-wojskowy efekt uzgadnianych porozumień²¹.

Pod pojęciem *kontroli zbrojeń* należy rozumieć rozmaite formy współpracy państw o charakterze wojskowym. Współpraca ta odnosi się głównie do ograniczania i regu-

¹⁷ Traktat ten uznał wojnę agresywną za sprzeczną z prawem międzynarodowym. Potępiono w nim uciekanie się do wojny w celu załatwiania sporów międzynarodowych oraz wyrzeczono się wojny na zawsze jako narzędzia polityki państwowej w stosunkach między państwami. Rozwiązywanie wszelkich sporów lub konfliktów nie powinno być osiągnięte inaczej, jak tylko sposobami pokojowymi.

¹⁸ T. Leško, *op. cit.*, s. 28.

¹⁹ E. Cziomer, L. W. Zyblikiewicz, *Zarys współczesnych stosunków międzynarodowych*, Warszawa-Kraków 2000, s. 141.

²⁰ L. Kościuka, *Przegląd światowego procesu rozbrojenia*, Warszawa 2003, s. 8.

²¹ *Ibidem.*, s. 9.

lowania rozwoju oraz rozmieszczania zbrojeń, eliminacji bądź redukcji broni, użycia broni i weryfikacji wszelkich porozumień. Obejmuje ono zarówno nadzorowanie i regulowanie zmniejszenia zbrojeń i wydatków, jak i określony reżim norm, procedur i mechanizmów.

Wraz z obszarem funkcjonowania *kontroli zbrojeń* pojawia się problematyka *redukcji zbrojeń*, którą należy rozumieć jako zmniejszenie, zredukowanie personelu wojskowego w siłach zbrojnych, systemów uzbrojenia, wydatków militarnych. Zakres przedmiotowy kontroli i redukcji zbrojeń jak określa M. Pietraś: „...jest szeroki i zróżnicowany. Pod względem ciężaru gatunkowego najważniejsze znaczenie posiada broń nuklearna...”²². Można ogólnie stwierdzić, iż proces rozbrojenia należy do najbardziej istotnych, a jednocześnie bardzo skomplikowanych problemów w relacjach międzynarodowych.

W Strategii Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej z 13 listopada 2007 roku w pkt. 53 stwierdza się, iż: „...Polska działa na rzecz powstrzymania proliferacji broni masowego rażenia oraz kontroli międzynarodowego handlu bronią i materiałami podwójnego zastosowania. Będzie dbać o skuteczność kontroli zbrojeń i rozbrojenia oraz środków budowy zaufania i bezpieczeństwa. (...) Polska będzie zabiegać o dalszy rozwój wielostronnych mechanizmów kontrolnych w tym zakresie, także przez poszukiwanie nowych, jeszcze bardziej elastycznych i skutecznych rozwiązań oraz instrumentów współdziałania...”.

Rozpad bipolarnego układu sił w świecie wcale nie wyeliminował konieczności realizacji działań w tym zakresie a wręcz przeciwnie, nadal istnieją liczne zagrożenia, które związane są z proliferacją broni masowego rażenia, środków przenoszenia i broni konwencjonalnej. Działania te są nadal bardzo istotne, albowiem stały się podstawowym wyznacznikiem międzynarodowego bezpieczeństwa. Utopią można nazwać możliwość budowania podstaw ładu i bezpieczeństwa międzynarodowego bez potrzeby do kontroli zbrojeń i rozbrojenia.

Istotne znaczenie dla istnienia pokojowych warunków życia w środowisku międzynarodowym ma ograniczenie handlu bronią. Bardzo istotne z tego punktu widzenia staje się również powstrzymanie procesu łamania embarga ustanowionego przez Radę Bezpieczeństwa ONZ i wstrzymanie dostarczania broni lekkiej stronom zaangażowanym w konflikty zbrojne (np. podczas wojny na terenie b. Jugosławii, w Kosowie, Bośni i Hercegowinie)²³. Jak wielki jest to problem można zauważyć na przykładzie transferu głównych typów uzbrojenia konwencjonalnego w 12 państwach członkowskich Unii Europejskiej w latach 1996–2000 który wynosił 29 250 mln dolarów w stosunku do ogólnej liczby 104 275 mln dolarów. Udział Unii Europejskiej w eksporcie tej broni w 2000 roku wynosił 3898 mln dolarów, a w imporcie 2842 mln dolarów w stosunku do ogólnej liczby 15 333 mln dolarów²⁴.

Realizacja zadań w zakresie rozbrojenia należy do niezwykle trudnych problemów we współczesnych stosunkach międzynarodowych. Działania te zmierzają do eliminacji wojny a jednocześnie do ograniczenia bezmiarów okrucieństw, jakich doznaje ludność cywilna, wynikających z działań wojennych. Istotną rolę w tym zakresie odgrywa

²² M. Pietraś, *op. cit.*, s. 376.

²³ R. Zięba, *Instytucjonalizacja bezpieczeństwa europejskiego*, Warszawa 1999, s. 93.

²⁴ *SIPRI Yearbook 2001: Armaments, Disarmament and International Security*, Oxford 2001, s. 357–360.

Międzynarodowe prawo humanitarne. Od dawna zawierane były między władcami lub dowódcami wojskowymi umowy o opiece nad rannymi, chorymi żołnierzami, ponadto również o ochronie w czasie walki ludności cywilnej, między innymi poprzez wymianę jeńców, ich wykup lub obustronne zwolnienie uprowadzonych. Skutki I wojny światowej były początkiem powstania dwóch konwencji genewskich *O polepszeniu losu rannych i chorych w armiach czynnych będących* oraz *O traktowaniu jeńców wojennych*. Obie konwencje zostały podpisane w Genewie 27 lipca 1929 roku.

Kolejną kodyfikację przyniosło zakończenie II wojny światowej. To właśnie pod wpływem jej okrucieństwa, ogromu strat i zniszczeń powstały cztery konwencje genewskie chroniące ofiary wojny (12 sierpnia 1949 roku): I – *O polepszeniu losu rannych i chorych w armiach w polu będących*, II – *O polepszeniu losu rannych i rannych w wojnie morskiej*, III – *O traktowaniu jeńców wojennych*, IV – *O ochronie osób cywilnych podczas wojny*.

Porozumienia międzynarodowe w dziedzinie kontroli zbrojeń konwencjonalnych, rozbrojenia oraz środków budowy zaufania i bezpieczeństwa, stanowią istotny element systemu bezpieczeństwa europejskiego, opartego na niższym stopniu nasycenia ofensywnym uzbrojeniem, na większej przejrzystości i otwartości działalności wojskowej, w tym dotyczącej potencjałów i planów rozwoju sił zbrojnych. Bezpieczeństwo kształtowane w aspekcie możliwości przeciwdziałaniu wykorzystaniu broni masowego rażenia, w dobie współczesnych relacji międzynarodowych stanowi jeden z zasadniczych kierunków współpracy międzynarodowej.

W miarę postępu nauki i techniki wojny, stawały się coraz bardziej niszczycielskie w stosunku do człowieka i jego środowiska oraz były ograniczone przestrzenią oddziaływania i dotyczyły zwykle tylko broni konwencjonalnej²⁵. Czasy współczesne dyktują inne warunki jej potencjalnej realizacji. Ukazują nowe oblicza zagrożeń, które przynieść mogą katastrofę cywilizacyjną w ewentualnej wojnie prowadzonej z użyciem broni nuklearnej. Bardzo przybliżone w skutkach może być również niekontrolowane użycie materiałów rozszczepialnych, stwarzając tym samym nawet w warunkach pokoju bardzo poważne zagrożenie bezpieczeństwa międzynarodowego. Dlatego też społeczeństwo nie powinno być tylko przygotowywane do ewentualnych działań zbrojnych, ale również do zapewnienia sobie – bezpiecznych – warunków życia, umiając właściwie korzystać z materiałów rozszczepialnych dla potrzeb działań pokojowych. W tej sytuacji istotne jest określenie, czym jest bezpieczeństwo w tym aspekcie.

Zgodnie z art.1. pkt 2.2.²⁶ *bezpieczeństwo jądrowe* – to: „...stan osiągniany przez całokształt przedsięwzięć organizacyjnych i technicznych podejmowanych w celu zapobiegania powstawaniu niekontrolowanej samopodtrzymującej się reakcji rozszczepienia jądrowego związanej z działalnością z materiałami jądrowymi oraz ograniczania jej skutków...”

Światowy proces rozbrojenia staje niewątpliwie w obliczu nowych wyzwań. Jak stwierdza L. Kościuka: „...ma na to wpływ nowy układ sił w świecie, nowe zagrożenia dla pokoju i bezpieczeństwa międzynarodowego oraz nowe przesłanki kształtujące bezpieczeństwo wielu państw. Spowodowało to między innymi, że niektóre porozumienia z przeszłości straciły rację bytu na przykład Traktat o Ograniczeniu Systemów

²⁵ S. Śladkowski, Z. Mazurek, *Aspekty militarne i niemilitarne zagrożeń środowiskowych*, Warszawa 2003, s. 11.

²⁶ Ustawa z 29 listopada 2000 r., *Prawo atomowe*, Dz.U. Nr 42, poz. 276.

Obrony Przeciwrakietowej (ABM), a niektóre muszą być adaptowane do nowej sytuacji jak na przykład Układ o Redukcji Sił Konwencjonalnych w Europie (CFE)...²⁷.

Realizacja działań w kontroli zbrojeń ukierunkowana jest obecnie na następujące przedsięwzięcia²⁸:

- redukcję uzbrojenia,
- ograniczenie produkcji,
- kontrolę produkcji broni biologicznej i chemicznej,
- zasady nierozprzestrzeniania zbrojeń nuklearnych,
- kontrolę zbrojeń konwencjonalnych,
- rejestry transferów międzynarodowych broni,
- kontrolę transferów produkcji,
- działania nakierowane na rozbrojenie min ziemnych,
- kontrolę transferu technologii, którą mogą użyć terroryści,
- kontrolę transferu technologii i sprzętu,
- działania na rzecz kontroli nierozprzestrzeniania rakiet balistycznych.

Ogólnie należy stwierdzić, iż zakres przedmiotowy kontroli i redukcji zbrojeń dotyczy:

- broni nuklearnej,
- broni biologicznej i chemicznej,
- uzbrojenia konwencjonalnego.

Istotny wpływ na kształt i rozwój sytuacji międzynarodowej w obszarze problematyki kontroli i redukcji zbrojeń miały dwustronne negocjacje radziecko-amerykańskie, a obecnie mają rosyjsko-amerykańskie. Jak stwierdza A. Ciupiński: „...dotyczą one głównie spraw ograniczenia, redukcji lub całkowitej eliminacji z uzbrojenia określonych systemów broni, ale także obejmują problemy zmierzające do ograniczenia działalności wojskowej i umacniania wzajemnego zaufania...”²⁹.

Układy rozbrojeniowe dotyczące broni nuklearnej to:

– NPT (ang. *Treaty on the Non-proliferation of Nuclear Weapons*) – układ o nierozprzestrzenianiu broni jądrowej, został podpisany 1 lipca 1968 roku, a wszedł w życie 5 marca 1970 roku. Układ ten był ogłoszony przez trzech depozytariuszy – Stany Zjednoczone, ZSRR i Wielką Brytanię. Polska ratyfikowała go 3 maja 1969 roku. Układ usankcjonował podział na państwa posiadające broń jądrową i te, które – przez przystąpienie do NPT – zobowiązują się do niepodejmowania działań zmierzających do wejścia w jej posiadanie. Każde z państw-stron dysponujących bronią jądrową zobowiązuje się jednocześnie, do nieprzekazywania (państwa nieposiadające zaś do nieprzyjmowania) broni jądrowej, jak również do niezachęcania jakiegokolwiek państwa niedysponującego bronią jądrową do produkowania lub uzyskania inną drogą broni jądrowej lub też pomagania w jej uzyskaniu³⁰. Celem tego układu było przyczynienie się do osłabienia napięcia międzynarodowego i wzmocnienia zaufania między państwami w celu ułatwienia zaprzestania produkcji broni jądrowej, zniszczenia wszystkich jej zapasów oraz eliminacji broni jądrowej i środków jej przenoszenia z arsenałów

²⁷ L. Kościuka, *op. cit.*, s. 9.

²⁸ *Bezpieczeństwo międzynarodowe. Teoria i praktyka*, red. K. Żukrowska, M. Grącik, Warszawa 2006, s. 208.

²⁹ A. Ciupiński, K. Malak, *Bezpieczeństwo polityczne i wojskowe*, Warszawa 2004, s. 62.

³⁰ *Bezpieczeństwo międzynarodowe...*, s. 208–209.

narodowych na podstawie układu o powszechnym i całkowitym rozbrojeniu pod ścisłą i skuteczną kontrolą międzynarodową. Dodatkowo, państwa nieposiadające broni jądrowej zobowiązują się na mocy powyższego układu, do wykorzystywania materiałów jądrowych jedynie w celach pokojowych i to pod nadzorem MEA³¹.

Do zasadniczych ustaleń Traktatu NPT należy:

- zobowiązanie, że każde państwo-strona dysponujące bronią jądrową nie prześle jej komukolwiek bezpośrednio lub pośrednio oraz innych jądrowych urządzeń wybuchowych, jak również do nieokazywania pomocy, niezachęcania i nienakłaniania innych państw nieposiadających broni jądrowej do jej produkcji (art. I.),

- zobowiązanie, że państwo-strona niedysponujące bronią jądrową nie przyjmie od kogokolwiek, bezpośrednio lub pośrednio, broni jądrowej lub innych jądrowych urządzeń wybuchowych (art. II.),

- zobowiązanie do przyjęcia środków zabezpieczających (art. III.);

- zobowiązanie do ułatwiania w możliwie jak najszerszym zakresie wymiany wyposażenia, materiałów oraz informacji naukowych i technicznych dotyczących pokojowego wykorzystania energii jądrowej (art. IV. 2.),

- zobowiązanie do podjęcia właściwych kroków w celu zapewnienia, zgodnie z niniejszym układem, pod odpowiednim międzynarodowym nadzorem i przy pomocy właściwej procedury międzynarodowej, aby potencjalne korzyści wynikające z jakiegokolwiek pokojowego zastosowania wybuchów jądrowych były udostępnione bez dyskryminacji państwom-stronom (art. V.),

- ABM (ang. *Anti-Ballistic Missile*) – układ o ograniczeniu systemów obrony przeciwrakietowej (zawarty między Stanami Zjednoczonymi i ZSRR w Moskwie 26 maja 1972 roku, wszedł w życie 3 października 1972 roku – zobowiązujący strony do ograniczenia defensywnych i ofensywnych systemów broni strategicznej). Układ ograniczał liczbę systemów antyrakietowych do dwóch (jeden chroniący stolicę, drugi – rejon wyrzutni rakiet stanowiących potencjał odwetowy). W 1974 roku układ ABM został zmodyfikowany specjalnym protokołem, który dopuszczał już tylko jeden system antyrakietowy, chroniący rakietowo-nuklearny potencjał odwetowy³². Zezwala, aby każda strona posiadała po jednym systemie ABM wyposażonym w 100 wyrzutni ABM i 100 rakiet przechwytyjących ABM, które byłyby rozmieszczone w jednym miejscu na terytorium obydwu krajów. Stany Zjednoczone wypowiedziały układ ABM w 2001 roku;

- SALT-I (ang. *Strategic Arms Limitation Talks*) – pierwszy z układów o ograniczeniu zbrojeń strategicznych, został podpisany 26 maja 1972 roku. Układ ten dotyczy redukcji systemów obrony przeciwrakietowej – ograniczono nim liczbę wyrzutni rakietowych do 100, a do 60 liczbę stacji radiolokacyjnych. Układ wszedł w życie 3 października 1972 roku. Zgodnie z postanowieniami układu, USA i ZSRR zamrażały stan posiadania dwóch elementów strategicznej triady, tj. wyrzutni międzykontynentalnych pocisków balistycznych rozmieszczonych na lądzie (ICBM – ang. *Intercontinental ballistic missile*), atomowych okrętach podwodnych (SSBN – ang. *Nuclear-po-*

³¹ Międzynarodowa Agencja Energii Atomowej (*International Atomic Energy Agency*) – organizacja międzynarodowa z siedzibą w Wiedniu. Została powołana w 1957 roku. Stanowi najważniejsze międzynarodowe forum rządowe w dziedzinie współpracy naukowo-technicznej dla pokojowego wykorzystania energii jądrowej. Głównym celem jej działania jest przyspieszenie i zwiększanie wykorzystania energii atomowej dla zapewnienia pokoju, zdrowia i dobrobytu na całym świecie.

³² R. Kuźniar, *Polityka i siła. Studia strategiczne – zarys problematyki*, Warszawa 2006, s. 161.

wered ballistic missile submarine) i rozmieszczonych na nich pocisków balistycznych (SLBM – ang. Submarine-launched ballistic missile). Jak stwierdza M. Pietraś: „...wadą Porozumienia SALT I był brak uwzględnienia trzeciego komponentu triady nuklearnej w postaci powietrznej. Całkowicie pominięto także zainstalowane na środkach przenoszenia głowice nuklearne...”³³;

– SALT-II (ang. Strategic Armaments Limitation Talks) – Traktat o ograniczeniu strategicznej broni jądrowej. Został on podpisany 18 czerwca 1979 roku w Wiedniu. Wprowadził on ograniczenia strategicznych środków przenoszenia głowic nuklearnych między Stanami Zjednoczonymi i ZSRR. Każda ze stron miała mieć prawo do posiadania 1600 systemów przenoszenia ładunków jądrowych. Traktat ten nie został ratyfikowany przez kongres Stanów Zjednoczonych³⁴;

– INF (ang. The Treaty Between the United States of America and the Union of Soviet Socialist Republic on the Elimination of Their Intermediate-Range and Short-Range Missiles) – porozumienie zawarte 8 grudnia 1987 roku w Waszyngtonie pomiędzy Stanami Zjednoczonymi i Związkiem Radzieckim, dotyczące wzajemnej redukcji arsenałów rakiet średniego i krótkiego zasięgu. Wszedł w życie 1 czerwca 1988 roku. Jest to układ o ograniczonym czasie trwania, który przewiduje wyeliminowanie i stały zakaz całej kategorii amerykańskich i radzieckich rakiet balistycznych oraz typu Cruise średniego i krótszego zasięgu wyrzeliwanych ze stanowisk naziemnych o zasięgu pomiędzy 500 a 5 500 kilometrów. Pociski balistyczne o średnim zasięgu zniszczono w ciągu 3 lat od wejście w życie traktatu³⁵, a taktyczno-operacyjne w okresie 18 miesięcy. Dodatkowo wprowadzono zakaz produkcji i przeprowadzania prób z tego typu rodzajem uzbrojenia;

– START I, II (ang. *Strategic Arms Reduction Treaty*) – Traktat o ograniczeniu i redukcji ofensywnej broni jądrowej. Traktat START I został podpisany w Moskwie przez USA i ZSRR 31 grudnia 1991 roku, a wszedł w życie 5 grudnia 1994 roku. Było to pierwsze porozumienie w historii rokowań rozbrojeniowych o redukcji ofensywnych potencjałów strategicznych. Wprowadzony w życie zmniejszył liczbę rozmieszczonej broni strategicznej Stanów Zjednoczonych i Rosji z ponad 10 000 do 6000 po każdej stronie. Traktat START II został podpisany 3 stycznia 1993 roku w Moskwie przez USA i FR i zakładał obniżenie w ciągu 10 lat potencjału głowic jądrowych do pułapu 3000 dla Rosji i 3500 dla USA. Stany Zjednoczone ratyfikowały go w 1996 roku, zaś Rosja w 2000 roku. START II stanowi rozbudowanie START I. Układ START-II miał istotne znaczenie dla procesu rozbrojenia, albowiem całkowicie likwidował ICBM³⁶ z głowicami MIRV, gwarantował przejrzystość działalności wojskowej w zakresie zbrojeń jądrowych, stanowiąc dobry punkt wyjścia do dalszych kontroli i redukcji poszczególnych kategorii zbrojeń³⁷;

³³ M. Pietraś, *op.cit.*, s. 378.

³⁴ Układ nie został ratyfikowany przez Kongres Stanów Zjednoczonych, gdyż w wyniku interwencji ZSRR w Afganistanie, stwierdzono w USA, iż ZSRR posiada przewagę strategiczną.

³⁵ Traktat INF był pierwszym porozumieniem, w wyniku którego całkowicie wyeliminowano jeden system uzbrojenia – pociski balistyczne o zasięgu 500–5500 km, tj. tzw. „eurorakiety” – czyli pociski balistyczne o średnim zasięgu. Oznaczało to redukcję na poziomie 2611–2619 pocisków balistycznych i około 3820 głowic, z których na ZSRR przypadało 1752 rakiet, a USA 859–867 rakiet oraz 72 niemieckie Pershing-1A. Zob.: M. Pietraś, *op. cit.*, s. 380.

³⁶ Wyrzutnie międzykontynentalnych pocisków balistycznych rozmieszczone na lądzie.

³⁷ A. Ciupiński, K. Malak, *op. cit.*, s. 64.

– SORT – rosyjsko-amerykański traktat o redukcji sił strategicznych postanawia, że do 31 grudnia 2012 r. oba kraje ograniczą liczbę głowic atomowych do 1,7–2,2 tys.;

– CTBT (ang. *Comprehensive Nuclear Test-Ban Treaty*) – Traktat o całkowitym zakazie prób z bronią nuklearną. Został on złożony do podpisania 24 września 1996 roku w Nowym Jorku. Warunkiem wejścia w życie traktatu jest jego podpisanie i ratyfikacja przez 44 państwa (imiennie wymienione), które posiadają na swoim terytorium reaktory jądrowe lub/i jądrowe reaktory badawcze. Do 1 września 2006 roku traktat nie wszedł w życie. Polska ratyfikowała Traktat 25 maja 1999 roku. Na mocy powyższego Traktatu zakazuje się całkowicie jakichkolwiek prób z bronią jądrową, w tym także do celów pokojowych i zmierza do powstrzymania rozwoju technologii tego rodzaju broni. Dodatkowo, Traktat zakłada utworzenie światowej sieci monitoringu (specjalnych stacji), nadzorującej przestrzeganie postanowień CTBT, wzmocnionej przez inspekcje tworzone na podstawie specjalnie powołanej organizacji³⁸.

Do zasadniczych ustaleń Traktatu CTBT należy:

– zobowiązanie do nieprzeprowadzania żadnych próbných eksplozji wojskowych ładunków jądrowych ani żadnych innych eksplozji jądrowych oraz zakaz i zapobieganie wszelkim wybuchom jądrowym na wszystkich obszarach podlegających jurysdykcji lub kontroli państwa-strony (art. I.1.: *Podstawowe zobowiązania*),

– zobowiązanie wszystkich państw-stron do powstrzymania się od powodowania, zachęcania lub uczestniczenia w jakikolwiek sposób w przeprowadzaniu próbných eksplozji wojskowych ładunków jądrowych lub jakichkolwiek innych eksplozji jądrowych (art. I.2.) *Podstawowe zobowiązania*;

– zobowiązanie państw-stron do podjęcia wszelkich środków niezbędnych dla realizacji swoich zobowiązań wynikających z niniejszego traktatu a odnoszących się do osób fizycznych i prawnych (art. III.1.: *Krajowe środki służące wdrażaniu postanowień traktatu*),

– zapewnienie systemu kontroli przestrzegania postanowień traktatu poprzez: Międzynarodowy System Monitoringu, konsultacje i wyjaśnienia, inspekcje na miejscu oraz środki budowy zaufania (art. IV.A: *Weryfikacja. Postanowienia ogólne*),

– zobowiązanie państw-stron do współpracy za pośrednictwem swego organu krajowego z innymi państwami-stronami w celu ułatwienia kontroli przestrzegania postanowień Traktatu przez: utworzenie instytucji niezbędnych dla uczestnictwa w czynnościach kontrolnych i nawiązania niezbędnej łączności, dostarczania danych otrzymanych z krajowych stacji wchodzących w skład Międzynarodowego Systemu Monitoringu, uczestnictwo w miarę potrzeby w procesach konsultacji i wyjaśnień, zezwalanie na przeprowadzanie inspekcji lokalnych oraz uczestnictwo, w miarę potrzeb, w środkach budowy zaufania (art. IV.3.: *Weryfikacja. Postanowienia ogólne*).

Zakazy użycia broni chemicznej i biologicznej obejmowały wprowadzenie w życie następujących Konwencji:

– BTCW (ang. *The Biological and Toxin Weapons Convention*) – Konwencja o zakazie prowadzenia badań, produkcji i gromadzenia zapasów broni bakteriologicznej (biologicznej) i toksycznej oraz o ich zniszczeniu. Została złożona do podpisu 10 kwietnia 1972 roku w Londynie a weszła w życie 26 marca 1975 roku. Konwencja została zarejestrowana przez rządy-depozytariusze zgodnie z artykułem 102 Karty

³⁸ *Bezpieczeństwo międzynarodowe...*, s. 210.

Narodów Zjednoczonych³⁹. Państwa–strony zgadzają się nie rozwijać, produkować, gromadzić zapasów czy też kupować czynników biologicznych oraz związanego z nimi sprzętu w celu użycia ich dla wrogich celów. Porozumienie o zakazie broni bakteriologicznej (biologicznej) i toksycznej jest pierwszym krokiem do osiągnięcia porozumienia o skutecznych środkach również w sprawie zakazu badań, produkcji i gromadzenia broni chemicznej oraz możliwości wykluczenia w interesie całej ludzkości jakiegokolwiek stosowania środków bakteriologicznych (biologicznych) i toksycznych jako broni.

Do zasadniczych ustaleń Traktatu BTCW należy:

- każde państwo–strona zobowiązuje się, że nigdy, w żadnych okolicznościach nie będzie prowadzić badań, produkować, gromadzić, nabywać w jakikolwiek inny sposób lub przechowywać mikrobiologicznych lub innych biologicznych środków czy toksyn oraz broni, urządzeń lub środków przenoszenia (art. I.1,2),

- zobowiązanie do zniszczenia lub przekształcenia na cele pokojowe, w terminie 9 miesięcy od wejścia w życie konwencji wszystkich środków, toksyn, broni, urządzeń i środków przenoszenia (art. II),

- zobowiązanie do nieprzekazywania nikomu bezpośrednio lub pośrednio, jak i w żaden inny sposób nie pomagać, nie zachęcać i nie skłaniać żadnego państwa do produkcji bądź nabycia w inny sposób jakichkolwiek środków, toksyn, urządzeń lub środków przenoszenia (art. III),

- zobowiązanie do poczynienia nieodzownych kroków, zgodnie ze swoją procedurą konstytucyjną, aby zakazać i zapobiec prowadzeniu badań, produkcji, gromadzeniu, nabywaniu lub przechowywaniu środków, toksyn, broni, urządzeń i środków przenoszenia, a znajdujących się na terytorium własnego państwa lub będącego pod jego jurysdykcją lub kontrolą (art. IV).

- CWC (ang. *Chemical Weapons Convention*) – Konwencja o zakazie prowadzenia badań, produkcji, składowania i użycia broni chemicznej oraz o jej zniszczeniu. Została przyjęta 13 stycznia 1993 roku. Weszła w życie 29 kwietnia 1997 roku. Polska podpisała Konwencję w 1993 roku, a ratyfikowała w 1995 roku. Konwencja potwierdza zasady i cele protokołu genewskiego z 1925 roku⁴⁰ i Konwencji z 1972 roku⁴¹ oraz zobowiązania przyjęte na ich podstawie. Celem CWC jest zniszczenie wszystkich istniejących zapasów broni chemicznej. Każde państwo–strona zobowiązuje się nigdy nie rozwijać, produkować, kupować czy też zachowywać broń chemiczną, bądź gromadzić jej zapasy, jak też używać lub przygotować się do użycia broni chemicznej. Konwencja⁴² wymusza również by, państwa–strony zniszczyły za-

³⁹ Art. 102 KNZ mówi: „1. Każdy traktat lub układ międzynarodowy, zawarty przez któregośkolwiek członka Narodów Zjednoczonych po wejściu w życie niniejszej Karty, powinien być możliwie jak najprędzej zarejestrowany w Sekretariacie i przez Sekretariat ogłoszony. 2. W razie, gdy jakikolwiek tego rodzaju traktat lub układ międzynarodowy nie został zarejestrowany zgodnie z postanowieniami ustępu 1 niniejszego artykułu, to żadna ze stron umawiających się nie będzie mogła powoływać się na taki traktat albo układ przed którymkolwiek organem Narodów Zjednoczonych”.

⁴⁰ „Protokół dotyczący zakazu używania na wojnie gazów duszących, trujących lub podobnych oraz środków bakteriologicznych, Genewa, 17 czerwca 1925”.

⁴¹ „Konwencja o zakazie prowadzenia badań, produkcji i gromadzenia zapasów broni bakteriologicznej (biologicznej) i toksycznej oraz o ich zniszczeniu, Londyn, Moskwa, Waszyngton, 10 kwietnia 1972”.

⁴² Konwencja jest pierwszym w historii wielostronnym porozumieniem państw, zakazującym prowadzenia badań, produkcji, składowania i użycia oraz nakazującym całkowite zniszczenie, pod nadzorem organizacji międzynarodowej, całej kategorii broni masowego rażenia (broni chemicznej). Zobowiązuje państwa do zniszczenia zapasów broni chemicznej w ciągu 10 lat od wejścia w życie.

pasy wszelkiej broni chemicznej będącej w ich posiadaniu oraz wszystkich urządzeń do jej produkcji. Każde państwo-strona zobowiązane jest do składania deklaracji na temat posiadanej broni chemicznej oraz przemysłu chemicznego funkcjonującego w jego kraju, a ponadto o produkowanych substancjach pochodzenia chemicznego, które mogą być wykorzystane do produkcji broni chemicznej.

Do zasadniczych ustaleń Traktatu CWC należy:

- określenie definicji „Broń chemiczna”, „Toksyczne związki chemiczne”, „Prekursor”, „Stara broń chemiczna”, „Porzucona broń chemiczna”, „Chemiczny środek policyjny”, „Obiekty do produkcji broni chemicznej”(art. II 1-11.: *Definicje i kryteria*),

- zobowiązanie, zadeklarowania czy państwo-strona jest właścicielem lub posiadaczem jakiegokolwiek broni chemicznej, wskazania dokładnej jej lokalizacji, powiadomienia o istnieniu wszelkiej broni chemicznej na swoim terytorium, zadeklarowania czy jest lub było właścicielem lub posiadaczem jakichkolwiek obiektów do produkcji broni chemicznej (art. III. 1.: *Deklaracje*),

- zobowiązanie zapewnienia dostępu do broni chemicznej w celu systematycznej kontroli poprzez inspekcję na miejscu (art. IV. 4.: *Broń chemiczna*),

- zobowiązanie zniszczenia wszelkiej broni chemicznej – rozpoczęcie procesu niszczenia nie później niż dwa lata po wejściu w życie niniejszej konwencji (art. IV. 6.: *Broń chemiczna*),

- zobowiązanie niebudowania żadnych nowych obiektów do produkcji broni chemicznej, ani modyfikowania żadnych istniejących obiektów do produkcji (art. V. 5.: *Obiekty do produkcji broni chemicznej*),

- zobowiązanie wprowadzenia środków koniecznych do wypełnienia zobowiązań wynikających z ustaleń Konwencji uniemożliwiających: prowadzenie badań, produkcji, gromadzenie, nabywanie lub przechowywanie środków broni chemicznej przez osoby fizyczne i prawne, a znajdujące się na terytorium własnego państwa lub będącego pod jego jurysdykcją lub kontrolą (art. VII. 1-7.: *Krajowe środki realizacji. Zobowiązania ogólne*).

Od 1 stycznia 1992 roku, oficjalny eksport i import głównych systemów uzbrojenia⁴³ jest rejestrowany przez ONZ i w oparciu o dane przekazane przez państwa, sporządzana jest statystyka. ONZ kontroluje transfer następujących typów broni: czołgi, bojowe wozy opancerzone, systemy artyleryjskie o kalibrze ponad 100 mm, samoloty bojowe, śmigłowce uderzeniowe, okręty wojenne – statki i okręty podwodne – o standardowej wyporności minimum 750 ton oraz przenoszących uzbrojenie (np.: wyrzutnie rakietowe, torpedy), które posiadają zasięg 25 km lub więcej, pociski i wyrzutnie pocisków – kierowane i niekierowane rakiety balistyczne oraz samosterujące pociski o zakresie od 25 km⁴⁴.

Konwencja Organizacji Narodów Zjednoczonych z 1980 roku o zakazie lub ograniczeniu użycia pewnych rodzajów broni konwencjonalnej⁴⁵, które mogą być uważane

⁴³ Według danych SIPRI, w latach 2000–2004 eksport-import uzbrojenia wyniósł 84,49 mld dolarów w cenach stałych z roku 1990. Dziesięć państw, największych dostawców, sprzedało broni na sumę ponad 76,335 mld dolarów, co stanowi około 90,43% światowego eksportu.

⁴⁴ M. Pietraś, *op. cit.*, s. 393.

⁴⁵ Broń konwencjonalna – to wszystkie środki walki niezaliczane do broni masowego rażenia i stanowiące uzbrojenie współczesnych armii.

za powodujące nadmierne cierpienie lub mające niekontrolowane skutki, zawarta w Genewie 10 października 1980 roku, zmieniona 21 grudnia 2001 roku – CCW⁴⁶ (ang. *Convention on Certain Conventional Weapons*) reguluje użycie w konfliktach zbrojnych pewnych rodzajów broni konwencjonalnej, uważanych za powodujące nadmierne cierpienie uczestników walk lub niekontrolowane skutki dla ludności cywilnej.

Przykładem porozumień międzynarodowych przestrzeganych przez znaczną liczbę państw, w tym również przez Polskę a odnoszących się do problematyki związanej z uzbrojeniem konwencjonalnym, są umowy wiedeńskie (*Traktat o konwencjonalnych siłach zbrojnych w Europie*) inaczej: CFE 1 i CFE 1A. Porozumienia te określają typy uzbrojenia podlegające redukcji, ich ogólne i regionalne limity oraz zasady niszczenia lub wyprowadzania poza obszar obowiązywania CFE⁴⁷ (ang. *Conventional Forces in Europe*):

– CFE 1 – Traktat o redukcji sił konwencjonalnych w Europie. Podpisany 19 listopada 1990 roku, a jego sygnatariuszami były 22 państwa członkowskie⁴⁸ NATO i UW. Wszedł w życie 17 lipca 1992 roku. Celem traktatu⁴⁹ jest obniżenie poziomu broni strategicznych na kontynencie europejskim. Układ CFE 1 objął redukcję konwencjonalnych broni ofensywnych rozmieszczonych lub bazujących na lądzie, które uznano za najbardziej zagrażające stabilności i bezpieczeństwu w regionie od Atlantyku do Uralu, z wyłączeniem państw nadbałtyckich i neutralnych. Terytorium każdego sojuszu zostało podzielone na trzy strefy koncentryczne i strefę flankową⁵⁰ z regionalnymi limitami. Celem stref koncentrycznych było umożliwienie wypływu broni z Europy Środkowej, a nie napływu do niej. Ważnym skutkiem układu CFE 1 jest reorientacja profilu konwencjonalnego potencjału wojskowego w kierunku zdecydowanie obronnym⁵¹ oraz zapobieżenie nadmiernej koncentracji sił na linii konfrontacji NATO–UW i zachowanie równowagi sił w sprzęcie konwencjonalnym. Określone w tym układzie poszczególne pułapy liczebności uzbrojenia oparte zostały na zasadzie wystarczalności obronnej. Ustalenia te dotyczyły redukcji uzbrojenia w kategoriach: czołgi (40 000 szt.), bojowe wozy opancerzone (60 000 szt.), środki artyleryjskie (40 000 szt.), samoloty bojowe (13 600 szt.) i śmigłowce uderzeniowe (4000 szt.). Istotnym aspektem w zakresie bezpieczeństwa militarnego dla naszego kraju było to, iż: „...zawarte w nim postano-

⁴⁶ Konwencja CCW opiera się na zasadzie prawa międzynarodowego mówiącej, że prawo stron konfliktu zbrojnego do decydowania o metodach i środkach stosowanych w działaniach wojennych nie jest nieograniczone, oraz na zasadzie zakazu wykorzystywania w konfliktach zbrojnych broni, podskoków i materiałów oraz metod prowadzenia działań wojennych charakteryzujących się powodowaniem zbędnych krzywd i niepotrzebnego cierpienia.

⁴⁷ Zob.: A. Ciupiński, K. Malak, *op. cit.*, s. 128.

⁴⁸ Państwa–strony traktatu: Królestwo Belgii, Republika Bułgarii, Czeska i Słowacka Republika Federacyjna, Królestwo Danii, Republika Francuska, Republika Grecka, Królestwo Hiszpanii, Królestwo Holandii, Republika Islandii, Kanada, Wielkie Królestwo Luksemburga, Republika Federalna Niemiec, Królestwo Norwegii, Rzeczpospolita Polska, Republika Portugalska, Republika Rumunii, Stany Zjednoczone Ameryki, Republika Turcja, Republika Węgierska, Republika Włoch, Zjednoczone Królestwo Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej oraz Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich.

⁴⁹ Istotnym składnikiem procesu implementacji traktatu CFE była redukcja sprzętu, którą podzielono na trzy etapy kończące się w listopadzie 1993, 1994 i 1995 r.

⁵⁰ Strefa flankowa obejmuje: Bułgarię, Grecję, Islandię, Norwegię, Rumunię, europejską część Turcji oraz Leningradzki, Odesk, Kaukaski oraz Północnokaukaski Okręg Wojskowy b. ZSRR (Armenia, Azerbejdżan, Gruzja, Mołdawia, część Rosji i Ukrainy). W strefie flankowej dopuszczalny pułap jest najniższy – łącznie poszczególne liczby w danych kategoriach sprzętu i uzbrojenia nie mogły przekraczać różnic powstałych pomiędzy limitami przyznanymi dla całej strefy stosowania a limitami dla zewnętrznej strefy. Zob.: M. Mróz, *Traktat CFE w zmieniającej się Europie 1990-1995*, [w:] *Traktat o konwencjonalnych siłach zbrojnych w Europie*, Warszawa 1995, s. 6–7.

⁵¹ Zob.: W. Multan, *Bezpieczeństwo międzynarodowe ery nuklearnej*, Warszawa 1991, s. 212.

wienie, zgodnie, z którym uzbrojenie ofensywne znajdujące się na wyposażeniu ZSRR miało być rozmieszczone w miarę równomiernie na całym terytorium jego europejskiej części...⁵². Tak rozumiane postanowienie miało na celu niedopuszczenie do koncentracji sił i środków wojskowych w jednym miejscu, co skutkować mogłoby podjęciem działań ofensywnych na znaczną skalę.

Do zasadniczych ustaleń Traktatu CFE 1 należy:

- zobowiązanie do realizacji także innych przedsięwzięć zawartych w traktacie, które mają zapewnić bezpieczeństwo i stabilność zarówno w okresie redukcji konwencjonalnych sił zbrojnych, jak i po zakończeniu redukcji (art. I. 1.),

- określenie definicji: „czołg bojowy”, „bojowy wóz opancerzony”, „transporter opancerzony”, „bojowy wóz piechoty”, „samolot bojowy”, „utrzymanie konwencjonalnych sił”⁵³ (art. II. 1.),

- zasady liczenia czołgów bojowych, bojowych wozów opancerzonych, artylerii, samolotów bojowych i śmigłowców (art. III. 1.),

- określenie liczby sprzętu (wymienionego w art. II. 1.), który winien być osiągnięty w 40 miesięcy po wejściu w życie niniejszego traktatu (art. IV. 1.),

- określenie rejonów wyznaczonych na miejsca stałego składowania (poza jednostkami czynnymi) sprzętu typu: czołgi bojowe, bojowe wozy opancerzone i artyleria⁵⁴,

- zobowiązanie że przy podpisywaniu traktatu każde państwo–strona przekaże wszystkim innym państwom–stronom notyfikację maksymalnych pułapów swoich stanów posiadania uzbrojenia konwencjonalnego i sprzętu ograniczanych traktatem (art. VII. 2.),

- nakaz liczenia uzbrojenia konwencjonalnego i sprzętu ograniczanego traktatem, umieszczonego w wyznaczonych miejscach stałego składowania, jako uzbrojenie konwencjonalne i sprzęt ograniczany traktatem, nieznajdujący się w jednostkach czynnych (art. X. 4.),

- zezwolenie dla każdego państwa–strony w celu weryfikacji przestrzegania postanowień niniejszego traktatu do przeprowadzania i obowiązek przyjmowania inspekcji w strefie stosowania (art. XIV. 1.);

- nakaz przekazywania przez państwa–strony informacji i notyfikacji wymaganych traktatem w formie pisemnej (art. XVII.).

- CFE 1A – Akt zamykający rokowania w sprawie redukcji stanów osobowych sił konwencjonalnych w Europie. Został podpisany podczas szczytu KBWE Helsinki II, 10 lipca 1992 roku. Stanowi polityczną deklarację państw, w której ustalono liczebność sił zbrojnych, z wyłączeniem marynarki wojennej i formacji paramilitarnych w strefie od Atlantyku po Ural. Umowie nie podlegają organizacje, pozamilitarne, ale

⁵² Zob.: P. Soroka, *Strategia bezpieczeństwa zewnętrznego Polski. Proces formułowania*, Warszawa 2006, s. 88.

⁵³ Inne definicje: „strefa stosowania”, „bojowy wóz z ciężkim uzbrojeniem”, „waga w stanie niezaladowanym”, „artyleria”, „wyznaczone miejsca stałego składowania”, „most czołgowy”, „uzbrojenie konwencjonalne i sprzęt ograniczane traktatem”, „śmigłowiec bojowy”, „śmigłowiec uderzeniowy”, „wyspecjalizowany śmigłowiec uderzeniowy”, „wielozadaniowy śmigłowiec uderzeniowy”, „śmigłowiec wsparcia bojowego”, „pojazd podobny konstrukcyjnie do transportera opancerzonego”, „miejsce redukcji”, „zobowiązania redukcyjne”, „na wyposażeniu”. Zob.: M. Flemming, *Międzynarodowe prawo humanitarne konfliktów zbrojnych. Zbiór dokumentów*, Warszawa 2003, s. 101–102.

⁵⁴ Odeski Okręg Wojskowy (nie więcej niż 400 czołgów bojowych i 500 środków artyleryjskich), południowa część Leningradzkiego Okręgu Wojskowego (nie więcej niż 600 czołgów bojowych, 800 bojowych wozów opancerzonych, w tym nie więcej niż 300 bojowych wozów opancerzonych jakiegokolwiek typu, przy czym pozostała liczba będzie się składać z transporterów opancerzonych, oraz 400 środków artyleryjskich). Zob.: M. Flemming, *op. cit.*, s. 103.

dzięki inicjatywie Polski sygnatariusze traktatu zobowiązani zostali do informowania o globalnym stanie osobowym sił pozamilitarnych, a w przypadku jednostek dysponujących ciężkim sprzętem ofensywnym – udzielania szczegółowych informacji aż do stanu w tej dziedzinie na szczeblu pułku i batalionu⁵⁵.

Znaczenie całościowe układu CFE (ang. *Treaty on Conventional Armed Forces in Europe*) polega głównie na tym, że masowe redukcje i związany z nim nakaz weryfikacji radykalnie ograniczyły możliwość zakrojonego na szeroką skalę ataku z zaskoczenia⁵⁶.

Najważniejszym celem układu CFE jest podnoszenie poziomu bezpieczeństwa i współpracy pomiędzy uczestnikami stosunków międzynarodowych. Współpraca ta, dotyczy precyzyjnie określonych obszarów tychże stosunków i sprowadza się do rozbrojenia konwencjonalnego⁵⁷. Obecnie wszystkie państwa traktatu CFE utrzymują swój personel wojskowy poniżej przydzielonych w traktacie limitów⁵⁸. Układ CFE odwołuje się do ogólnych, powszechnie akceptowanych zasad stosunków międzynarodowych, wynikających z Karty Narodów Zjednoczonych i Aktu Końcowego KBWE z Helsinek⁵⁹.

Do głównych zasad, które wynikały z podpisanego układu CFE należy zaliczyć⁶⁰:

- państwa–strony zobowiązują się do powstrzymania we wzajemnych stosunkach, a także w stosunkach międzynarodowych od groźby użycia siły przeciwko integralności terytorialnej lub też niepodległości politycznej jakiegokolwiek państwa;

- świadomość konieczności zapobiegania wszelakim konfliktom zbrojnym w Europie;

- dążenie do zastąpienia konfrontacji zbrojnej całkowicie nowym, opierającym się na pokojowej współpracy wzorem stosunków bezpieczeństwa, występującym pomiędzy państwami–stronami i przyczynienia się do przełamania podziałów, które występowały do tej pory w Europie;

- państwa–strony zobowiązują się do dążenia do ustanowienia bezpiecznej, a przede wszystkim stabilnej równowagi konwencjonalnych sił zbrojnych w Europie na poziomach niższych, aniżeli miało to miejsce do tej pory w Europie;

- eliminowanie nierównowagi, która szkodzi stabilności i bezpieczeństwu;

- eliminowanie zdolności do dokonania niespodziewanego ataku i działań ofensywnych na dużą skalę w Europie.

Główne normy układu CFE to:

- zobowiązanie państw–stron do wypełniania postanowień dotyczących pięciu kategorii konwencjonalnych sił zbrojnych: czołgów bojowych; bojowych wozów opancerzonych; samolotów bojowych i śmigłowców bojowych (art. I ust. 1.),

- ustalenie iż ograniczeniu nie podlegają powyższe kategorie sprzętu, w przypadku gdy: uzbrojenie i sprzęt jest na etapie produkcji oraz prób fabrycznych, jest używane do celów badawczych i rozwojowych, należy do zbiorów historycznych lub oczekuje na

⁵⁵ Zob.: *Nowy krajobraz militarny*, „Trybuna”, 7 lipca 1992.

⁵⁶ Zob.: P. Soroka, *op. cit.*, s. 91.

⁵⁷ E. Firlej, Z. Jopek, *Traktat o konwencjonalnych siłach zbrojnych w Europie (stan i perspektywy)*, Warszawa 1996, s. 4.

⁵⁸ A. Ciupiński, K. Malak, *op. cit.*, s. 66.

⁵⁹ M. Pietraś, *op. cit.*, s. 193.

⁶⁰ *Traktat o konwencjonalnych siłach zbrojnych w Europie*, [w:] *Prawo w stosunkach międzynarodowych. Wybór dokumentów*, red. S. Bieleń, Warszawa 1996, s. 291.

zniszczenie (pod warunkiem wcześniejszego jego wycofania z produkcji), jest w stanie eksportu lub reeksportu (art. III),

- zobowiązanie państw–stron do ograniczenia, a jeżeli jest to konieczne, do zredukowania posiadanych przezeń czołgów bojowych, bojowych wozów opancerzonych, artylerii, samolotów bojowych i śmigłowców uderzeniowych (art. IV ust. 1.),

- określono normę *wystarczalności* określającą iż jedno państwo nie może posiadać więcej niż 1/3 limitu uzbrojenia wyznaczonego dla swojej grupy⁶¹ (art. VI),

- przyznanie państwom–stronom prawa do zmiany maksymalnych pułapów swojego stanu posiadania konwencjonalnego uzbrojenia i sprzętu ograniczonego układem⁶² (art. VII ust. 3),

- przyznanie państwom–stronom odpowiedzialności za przekroczenie maksymalnego pułapu swoich stanów posiadania konwencjonalnego uzbrojenia i sprzętu (art. VII ust. 7),

- przyznanie państwom–stronom prawa do tzw. *przelania*, rozumianego jako możliwości przekazania części zobowiązań redukcyjnych i sprzętu przez państwo–stronę układu na rzecz drugiego państwa, ale pod warunkiem realizacji tego tylko wewnątrz tej samej grupy państw (art. VIII ust. 8).

Główne reguły układu CFE to:

- zobowiązanie państw–stron do nieprzekraczania ograniczeń ustalonych w traktacie oraz, że żadne państwo–strona po upływie 40 miesięcy od momentu wejścia w życie układu nie przekroczy wyznaczonych maksymalnych pułapów swoich stanów posiadania konwencjonalnego uzbrojenia i sprzętu (art. VII ust. 1),

- zobowiązanie państw–stron do zakończenia procesu redukcji sprzętu i uzbrojenia konwencjonalnego w ciągu 40 miesięcy po wejściu w życie układu w trzech etapach⁶³.

Układy CFE 1 i CFE 1A podlegają różnym formom weryfikacji i kontroli przestrzegania. Kontrola ta realizowana jest również poprzez *inspekcje na miejscu*. W celu usprawnienia działalności i realizacji określonych postanowień powołano Wspólną Grupę Konsultacyjną (JCG – *Joint Consultative Group*), w skład której weszli przedstawiciele wszystkich stron CFE. Strony porozumienia wiedeńskiego zobowiązane są do szerokiej wymiany informacji na temat struktury sił zbrojnych, ilości i typów posiadanego uzbrojenia oraz stanów osobowych poszczególnych jednostek wojskowych. Ponadto zobowiązane są do wzajemnego informowania o zmianach w strukturze sił zbrojnych i ich rozmieszczeniu⁶⁴.

⁶¹ Pułapy te wynoszą: 33,25% dla czołgów bojowych, 34,25% dla bojowych wozów opancerzonych, 33,33% dla artylerii, 37,87% dla samolotów bojowych oraz 37,50% dla śmigłowców uderzeniowych.

⁶² Wymóg główny: wymagana jest jednak notyfikacja wszystkich państw–stron, w terminie 90 dni przed wskazaną w notyfikacji datą takiej właśnie zmiany. Dodatkowo wymagane jest jeszcze jednoczesne zmniejszenie tego pułapu stanu uzbrojenia konwencjonalnego przez jedno lub więcej państw–stron, należących do tej samej grupy państw, w celu wyeliminowania możliwości przekroczenia maksymalnych ograniczeń w ramach grupy państw.

⁶³ I etap – do 16 listopada 1993 r. (po 16 miesiącach od wprowadzenia w życie ustaleń reżimu) każde państwo–strona miało zredukować, co najmniej 25% swoich zobowiązań w każdej kategorii uzbrojenia i sprzętu konwencjonalnego (podst.: art. VIII ust. 4. pkt. A); II etap – do 16 listopada 1994 r. (po 28 miesiącach) każde państwo–strona miało zredukować co najmniej 60% swoich zobowiązań w każdej kategorii uzbrojenia i sprzętu konwencjonalnego (podst.: art. VIII ust. 4. pkt. B); III etap – do 16 listopada 1995 r. (po upływie 40 miesięcy) całkowite wykonanie zobowiązań redukcyjnych (podst.: art. VIII ust. 4. pkt. C).

⁶⁴ Zob.: B. Balcerowicz, *Pokój i „nie-pokój” na przełomie XX i XXI wieku*, Warszawa 2002, s. 66–67.

W dniach 28 maja–1 czerwca 2001 roku pod przewodnictwem Włoch odbyła się w Wiedniu – II Konferencja Przeglądowa działania Traktatu o konwencjonalnych siłach zbrojnych w Europie.

Zasadnicze ustalenia wynikające z tej Konferencji oraz jako Aktu zamykającego rokovania w sprawie stanu osobowego konwencjonalnych sił zbrojna to:

- potwierdzono słuszność Traktatu CFE jako podstawy europejskiego systemu bezpieczeństwa, udokumentowanego w wyniku zrealizowania redukcji ponad 59 000 sztuk uzbrojenia i sprzętu konwencjonalnego, wymiany około 6000 notyfikacji rocznie dodatkowo do corocznej wymiany informacji oraz przeprowadzenie około 3300 inspekcji i wizyt obserwacyjnych (art. 2.),

- zwrócono uwagę, iż pomimo realizacji postanowień Traktatu, istnieje jeszcze wiele zagadnień implementacyjnych wymagających dalszych rozważań i przyjęcia odpowiednich rozwiązań przez Wspólną Grupę Konsultacyjną oraz zwrócono uwagę iż powyższa Grupa nie wypełniła w pełni mandatu udzielonego jej przez Pierwszą Konferencję Przeglądową⁶⁵ (art. 4.),

- rozważano problem niepoliczonych i niekontrolowanego sprzętu limitowanego Traktatem (TLE) jako sytuację niekorzystnie wpływającą na działania Traktatu CFE,

- państwa–strony przywołały fakt podpisania i przyjęcia Aktu końcowego CFE w trakcie szczytu OBWE w Stambule 19 listopada 1999 roku (art. 5.).

Zakończenie

Od momentu pojawienia się broni masowej zagłady po dziś stosowano lub próbowano stosować w różnych sytuacjach i w odniesieniu do różnych jej posiadaczy (lub dążących do jej posiadania) wiele sposobów zapobieżenia użycia broni atomowej. W okresie zimnej wojny dominującym sposobem zapobieżenia użycia sił zbrojnych i wykorzystaniu niszczącej siły potencjału zbrojnego stało się odstraszenie.

Jak stwierdza R. Kuźniar: „...naturalnie odstraszenie jest skuteczne jedynie wtedy, gdy obie strony tej relacji działają racjonalnie. Odstraszenie staje pod znakiem zapytania, czy jest wręcz zawodne, w przypadku jakiegś awarii technicznej, choroby psychicznej decydentów, niewłaściwej interpretacji informacji i innych sygnałów pochodzących „z drugiej strony”, czyli misperpcji, wreszcie wskutek utraty przez władze kontroli nad bronią nuklearną...”⁶⁶.

Duże prawdopodobieństwo zagrożenia użyciem broni masowej zagłady pochodzi dzisiaj, jak powszechnie się uważa, ze strony grup terrorystycznych. Skuteczne przeciwdziałanie temu zagrożeniu wymusza potrzebę opracowania wielu programów i strategii działania o znaczeniu międzynarodowym, czym oczywiście winny się zająć wszystkie państwa, które traktują sprawę bezpieczeństwa międzynarodowego w sposób odpowiedzialny. Fundamentem tego typu działań winna być świadoma poli-

⁶⁵ Dotyczy uaktualniania Protokołu w aspekcie istniejących typów sprzętu i uzbrojenia konwencjonalnego. Ponadto Wspólna Grupa Konsultacyjna winna odnieść się do poprawy na listach wszystkich niezgodności i dokonania uaktualnień w wyniku usunięcia z tych list typów, modeli i wersji konwencjonalnego uzbrojenia i sprzętu, które nie spełniają kryteriów określonych w Traktacie; częstotliwości spotkań; możliwości wprowadzenia elektronicznych list we wszystkich oficjalnych językach.

⁶⁶ R. Kuźniar, *op. cit.*, s. 153.

tyka i wszechstronne uczestnictwo we współpracy międzynarodowej opartej na wysokich kompetencjach ich uczestników i wiedzy o tym, co istotnie wpływa na eliminację poszczególnych zagrożeń.

Światowy proces rozbrojenia jest przedsięwzięciem trudnym, ale bez jego intensywnego oddziaływania na politykę międzynarodową trudno sobie wyobrazić stabilizację sytuacji na arenie międzynarodowej. Historia rozbrojenia wskazuje, iż możliwe są tylko takie porozumienia, w których poczynania rozbrojeniowe wyprzedzają lub równocześnie wprowadzają międzynarodową kontrolę w zakresie odpowiadającym przedmiotowi porozumienia rozbrojeniowego⁶⁷.

Bibliografia

- Arendt H., *O przemocy. Nieposłuszeństwo obywatelskie*, Warszawa 1998.
- Balcerowicz B., *Pokój i „nie-pokój” na progu XXI wieku*, Warszawa 2002.
- Ball T., *Władza*, [w:] *Przewodnik po współczesnej filozofii politycznej*, R. E. Goodin, Warszawa 1998.
- Bezpieczeństwo międzynarodowe. Teoria i praktyka*, red. K. Żukrowska, M. Grącik, Warszawa 2006.
- Ciechanowski G., Sielski J., *Konflikty współczesnego świata*, Toruń 2006.
- Ciupiński A., Malak K., *Bezpieczeństwo polityczne i wojskowe*, Warszawa 2004.
- Cziomer E., Zyblikiewicz L. W., *Zarys współczesnych stosunków międzynarodowych*, Warszawa–Kraków 2000.
- Danilewska J., *Agresja u dzieci – szkoła porozumienia*, Warszawa 2002.
- Flemming M., *Międzynarodowe prawo humanitarne konfliktów zbrojnych. Zbiór dokumentów*, Warszawa 2003.
- Firlej E., Jopek Z., *Traktat o konwencjonalnych siłach zbrojnych w Europie. Stan i perspektywy*, Warszawa 1996.
- <http://www.annales.umcs.lublin.pl/K/2005/05.pdf>.
- Kościuka L., *Przegląd światowego procesu rozbrojenia*, Warszawa 2003.
- Kukułka J., *Międzynarodowe stosunki polityczne*, Warszawa 1982.
- Kuźniar R., *Polityka i siła. Studia strategiczne – zarys problematyki*, Warszawa 2006.
- Leśko T., *Międzynarodowe prawo konfliktów zbrojnych*, Warszawa 1984.
- Levinas E., *Całość i nieskończoność*, Warszawa 1998.
- Mazurkiewicz P., *Przemoc w polityce*, Wrocław 2006.
- Mróz M., *Traktat CFE w zmieniającej się Europie 1990–1995*, [w:] *Traktat o konwencjonalnych siłach zbrojnych w Europie*, Warszawa 1995.
- Multan W., *Bezpieczeństwo międzynarodowe ery nuklearnej*, Warszawa 1991.
- Nowy krajobraz militarny*, [w:] *Trybuna* z 7 lipca 1992 r.
- Pietraś M., *Koncepcje i realia reżimów międzynarodowych*, [w:] „*Stosunki Międzynarodowe*” 2002, nr 1–2.

⁶⁷ Por.: A. Ciupiński, K. Malak, *op. cit.*, s. 73.

- Pietraś M., *Międzynarodowe stosunki polityczne*, Lublin 2006.
- SIPRI Yearbook 2001: Armaments, Disarmament and International Security*, Oxford 2001.
- Soroka P., *Strategia bezpieczeństwa zewnętrznego Polski. Proces formułowania*, Warszawa 2006.
- Śladkowski S., Mazurek Z., *Aspekty militarne i niemilitarne zagrożeń środowiskowych*, Warszawa 2003.
- Sztompka P., *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Kraków 2003.
- Traktat o konwencjonalnych siłach zbrojnych w Europie*, [w:] *Prawo w stosunkach międzynarodowych. Wybór dokumentów*, red. S. Bieleń, Warszawa 1996.
- Ustawa z 29 listopada 2000 r., *Prawo atomowe*, Dz.U. Nr 42, poz. 276.
- Weber M., *Polityka jako zawód i powołanie*, Kraków 1998.
- Zięba R., *Instytucjonalizacja bezpieczeństwa europejskiego*, Warszawa 1999.